

BIZANTIJAS (BIZANTISKĀS) ARHITEKTŪRAS FORMU MEKLĒJUMI LATVIJAS PAREIZTICĪGO BAZNĪCU ARHITEKTŪRĀ 19. GS. OTRAJĀ PUSĒ UN 20. GS. SĀKUMĀ

Anita Bistere

Atslēgas vārdi: *pareizticīgo baznīca, arhitektūra, krievu–bizantiešu stils, bizantiskais stils*

Deviņpadsmitā gadsimta 20.–30. gados Krievijas arhitektūrā aizsākās historisma (eklektisma) periods, kura ietvaros arhitekti atskatījās arī uz Bizantijas mākslas mantojumu. Tādējādi pareizticīgo baznīcu arhitektūrā ienāca Konstantīna Tona radītais krievu–bizantiešu stils (19. gs. otrais ceturksnis), bet vēlāk bizantiskais vai neobizantiskais stils, kura atskaņas vēl sastopamas arī jūgendstila perioda baznīcu arhitektūrā 20. gs. sākumā. Tā kā 19. gs. Latvijas teritorijā bija iekļauta Krievijas impērijas sastāvā, arī šeit pareizticīgo baznīcu arhitektūrā vērojamas līdzīgas tendences, kaut arī krievu–bizantiešu un bizantiskā stila paraugu ir maz, tomēr tie ļauj runāt par Krievijas arhitektūras ietekmi.

Krievijā šī perioda arhitektūras izpēte un publikācijas aizsākās tikai 20. gs. 70. gados. Pazīstamāko autoru vidū, kas pievērsušies krievu–bizantiešu stilam un arhitekta Konstantīna Tona daiļradei, jāmin Tatjana Slavina un Jevgēņija Kiričenko¹. Bizantiskajam stilam savās publikācijās pievērsušies tādi autori kā Jeļena Borisova, Andrejs Ikoņņikovs u.c. Pamazām atturīgi negatīvā attieksme pret 19. gs. otrās puses arhitektūras mantojumu mainījās, un 20. gs. 80. un 90. gadu publikācijās, kas veltītas atsevišķu arhitektu daiļradei vai šī perioda arhitektūras kopējām problēmām, bizantiskā stila pieminekļi iegūst pārdomātāku un objektīvāku novērtējumu. To apliecina Vladimira Ļisovska, Valērija Isačenko raksti, Tatjanas Nikolajevas, Vasilija Gorjunova un Mihaila Tubli monogrāfijas. 20. gs.

beigās nāca klajā vesela virkne publikāciju, kurās tika pētīts tieši bizantiskais stils — tie ir Andreja Puņina, V. Gorjunova un J. Bakusovas, Jurija Saveljeva raksti². Šie pētījumi turpinās šajā gadsimtā J. Saveljeva un Jevgēņijas Kiškinovas monogrāfijās.

Līdzīgi Krievijai, arī Latvijas arhitektūras vēstures pētniecībā historisma (eklektisma) laika arhitektūra 20. gs. tika aplūkota pavirši un ar zināmu negatīvu attieksmi. Tikai Jāņa Krastiņa un Imanta Lancmaņa 20. gs. 70. gadu publikācijas pamazām mainīja attieksmi pret šo stilu³. Joprojām par nozīmīgāko eklektisma perioda pētnieku uzskatāms J. Krastiņš, kura pētījumi publicēti vairākos izdevumos. Historisma arhitektūrai pievērsušies arī citi autori (Dainis Bruģis, Jānis Zilgalvis u. c.), taču krievu–bizantiešu stilam

Latvijas arhitektūrā izvērstas publikācijas līdz šim nav tapušas. Apcerējumos par Latvijas arhitektūras vēsturi un arhitektūras stiliem ir minēts krievu–bizantiešu stils un tā saistība ar pareizticīgo baznīcu ēkām Latvijā, plašāk šī tēma netiek izvēsta, kaut ir uzskaitīta virkne dievnamu, kuros autori saskata bizantiskās arhitektūras ietekmes.

Meklējot bizantiskās iezīmes Latvijas pareizticīgo baznīcu arhitektūrā un iepazīstoties ar līdzšinējām publikācijām, nerodas skaidra situācija krievu–bizantiešu un bizantiskā stila traktējumā, ir pat situācijas, kad vienu ēku dažādi autori nodēvē gan par bizantiskajam, gan krievu stilam piederīgu. Tā ir noticis ar 1895. g. celto Ainažu pareizticīgo baznīcu⁴, kuras arhitektoniskajā risinājumā ieraugāms historisma ietekmēts pareizticīgo baznīcu arhitektoniskais risinājums, kas raksturīgs 19. gs. otrās puses Vidzemes guberņas pareizticīgo dievnamu ēkām, kurās varēja tikt izmantoti atsevišķi bizantiskā vai krievu stila elementi, taču runāt par tīru stila izmantojumu tajās tomēr nevar. Varbūt pareizāk to būtu dēvēt par Latvijas teritorijai piemērotu pareizticīgo baznīcu arhitektonisko risinājumu, kas historisma ietekmē radījis savdabīgu, Vidzemes guberņai raksturīgu pareizticīgo dievnamu ēku tipu, kas veidojies vēsturisko apstākļu ietekmē un apvienojis sevī gan Krievijas arhitektūras ietekmi, gan Latvijas vēsturiskās situācijas diktētu dievnamu arhitektonisko risinājumu. Ainažu dievnams nav vienīgais, kas liek domāt par to, ka Latvijas pareizticīgo baznīcu pētniecībā joprojām nav izveidojusies un nostiprinājusies skaidra izpratne par šī perioda Krievijā valdošo stilu ietekmi Latvijas pareizticīgo baznīcu arhitektūrā.

Par krievu–bizantiešu stila tipiskākajām pareizticīgo baznīcu ēkām Latvijā pieņemts uzskatīt Rīgas Kristus piedzimšanas pareizticīgo katedrāli (1876–1884, arhit. R. A. Pflūgs), Rīgas Vissvētās Dievmātes patvēruma pareizticīgo baznīcu (1876–1879, arhit. R. A. Pflūgs), Rīgas Svētās Trīsvienības (Trijādības) pareizticīgo katedrāli (1902–

1907, arhit. K. Pēkšēns), kā arī Liepājas Sv. Nikolaja Jūras katedrāli (1900–1903, arhit. V. Kosjakovs)⁵. Tomēr jāatzīst, ka arī šo ēku arhitektoniski telpiskajā risinājumā pielietotos paņēmienus var traktēt atšķirīgi un meklēt to prototipus gan krievu–bizantiešu, bizantiskā, gan krievu stila ēkās Krievijā.

Publikācijās un pētījumos par pareizticīgo baznīcu arhitektūru parādās arī citas ēkas, kurām tiek piedēvētas krievu–bizantiešu stila iezīmes⁶. Tomēr jāatzīst, ka tajās, iespējams, var saskatīt kādu bizantiskā stila elementu izmantojumu, tomēr to piedēvēšana krievu–bizantiešu stilam nav īsti pareiza. Jāpiezīmē, ka 19. gs. otrajā pusē–20. gs. sākumā Latvijā celto dievnamu arhitektūrā visbiežāk izmantoti krievu stila elementi.

Lai labāk izprastu situāciju Latvijas 19. gs. otrās puses–20. gs. sākuma pareizticīgo baznīcu arhitektūrā, būtu jāpakavējas pie sīkāka Krievijas 19. gs. pareizticīgo baznīcu arhitektūrā valdošo stilu apskata. 19. gs. otrajā ceturksnī–20. gs. sākumā pareizticīgo dievnamu arhitektūru ietekmējušos stilus varētu iedalīt trīs virzienos: krievu–bizantiešu, bizantiskajā vai neobizantiskajā un krievu stilā.

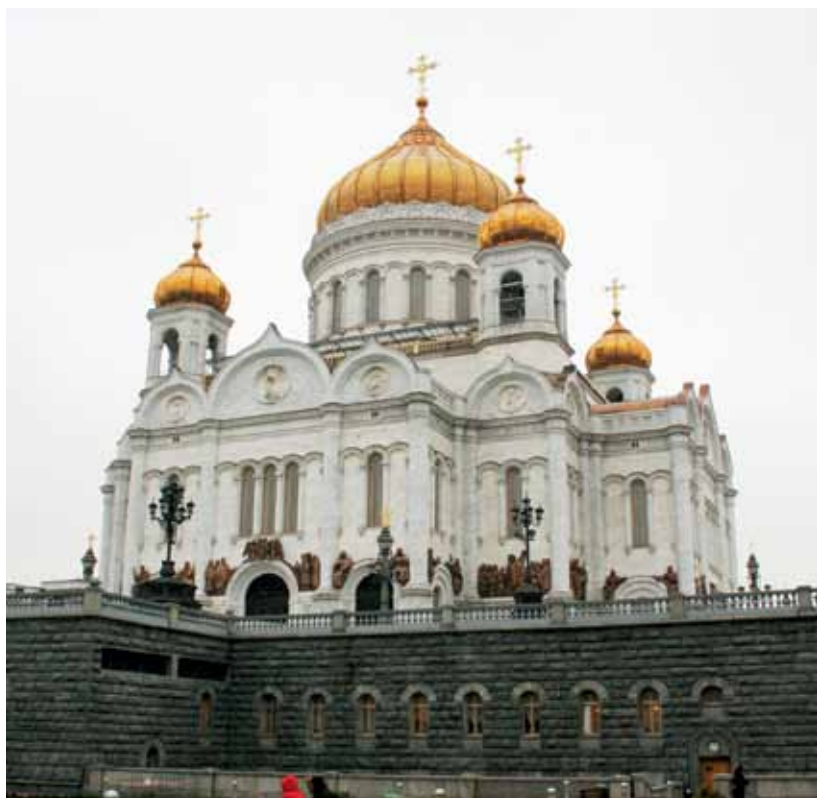
Krievu–bizantiešu stils ir saistīts ar arhitekta Konstantīna Tona (1794–1881) vārdu un radošo darbību 19. gs. 20.–50. gados. K. Tons kļuva par oficiālo Krievijas impērijas arhitektu un projektēja ēkas, kuras atbilda tā laika Nikolaja I izvirzītajiem sabiedriski politiskajiem ideāliem. 19. gs. 30. gados tika formulēta oficiālā tautiskuma doktrīna (pareizticība, patvaldība, tautiskums), kas bija orientēta uz esošās iekārtas nesatricināmības apliecinājumu⁷. Atbilstoši tai arī tika izstrādāti K. Tona dievnamu projekti. Pareizticību viņš meklēja bizantiskajās formās, patvaldību apliecināja varenās ēku formas un izmēri, savukārt tautiskumu — atskatīšanās uz senkrievu arhitektūras paraugiem.

Publikācijās krievu–bizantiešu stilu bieži apskata krievu stila ietvaros kā tā pirmo posmu, bet par tīru krievu stilu to nosaukt nevar,

ņemot vērā atskatīšanos uz bizantisko manojumu. Taču tiem ir kopīga interese par senkrievu mākslu. Publikācijās par neobizantisko stilu⁸ savukārt krievu–bizantiešu stils minēts kā piederīgs bizantiskajam virzienam un arī kā agrīnais posms. Iespējams, var apgalvot, ka krievu–bizantiešu stils aizsāka historisma periodu un iezīmēja laikmetam raksturīgās tendences, kas 19. gs. otrajā pusē attīstījās gan bizantiskā, gan krievu stila ietvaros.

Deviņpadsmitā gadsimta 30.–40. gados pēc K. Tona projektiem celta virkne pareizticīgo baznīcu Sanktpēterburgā, Maskavā, Kostromā, Saratovā, Krasnojarskā, Voronežā, Tomskā u. c. Pēc viņa projekta celta arī Kristus Pestītāja baznīca (1832–1883) Maskavā (1. att.). 1838. g. izdots arhitekta baznīcu projektu albums, kurā tika ietverti arī paraugprojekti. 1841. g. tie ieteikti kā nacionālās arhitektūras paraugi. K. Tona teorijas un

prakses pamatā bija doma, ka „bizantiskais stils ir izveidojis mūsu baznīcu arhitektūru, kopš seniem laikiem satuvinoties ar mūsu tautiskajiem elementiem”⁹. Arhitekts saskatīja Krievijas viduslaiku krusta kupola baznīcu ģenētisko saikni ar Bizantijas arhitektūru. K. Tons un viņa sekotāji uzsāka mērķtiecīgu Krievijas viduslaiku arhitektūras izpēti. Par papildu informācijas avotu kļuva restaurācijas darbi, kas šajā laikmetā bija jauna parādība. Viduslaiku arhitektūras pārzināšana kļuva par nopietnu daiļrades pamatu¹⁰. Pēc K. Tona domām, ēku tips, kas iemiesoja krievu tautas ideju, parādās 15. gs. otrās puses–16. gs. sākuma Maskavas baznīcās, kuras attiecināmas uz Vladimiras skolas tradīcijām. Tona celtnēs atbilstoši laikam apvienojas dažādu periodu un raksturu tradīcijas — Senās Krievzemes paņēmieni un formas ar klasicisma vai historisma radītiem paņēmieniem¹¹.

1. att.
Kristus
Pestītāja
pareizticīgo
baznīca
Maskavā.
2006

K. Tona celto baznīcu vidū ir gan plānojumā centriskas un apjomā kubiskas ēkas, gan celtnes ar garenvirzienā izstieptu plānojumu un piramidālu zvanu torni. Svarīgākais, ko viņš pārņēmis no bizantiskā mantojuma, ir krusta kupola shēma. No Vladimiras–Suzdaļas un agrinās Maskavas skolas ņemta kupolu forma, ķīļveida velvsienas, neīstās velvsienas. Savukārt 16.–17. gs. Krievijas arhitektūras iezīmes parādās teltsveida zvanu torņu risinājumā, krūkas formas balstos, kā arī kesonu atvasinājuma dekora elementos (kvadrātiski iedziļinājumi sienā) u. c. Kompozīcijā K. Tons iekļauj arī ordera elementus, kas, sākot no 15. gs., bija raksturīgi Krievijas baznīcu ēkām¹².

Deviņpadsmitā gadsimta otrajā pusē paralēli pastāv divi galvenie virzieni arhitektūrā: bizantiskais un krievu stils. No bizantiskās arhitektūras tiek izvēlētas formas, kam raksturīgs izteikts noapaļojums — zemi pussfēriski kupoli, ko balsta arkatūras josla, puskuropoli virs apsidām un priekštelpām, varenas arkas ēku fasādēs, kas atbilst galveno jomu velvēm. Viens no šī virziena aizsācējiem, arhitekts D. Grimms, pirms ēku projektēšanas pētīja bizantisko arhitektūru, taču uzmanību veltīja nevis Konstantinopoles mākslai, bet tās atzariem Armēnijā un Gruzijā.¹³ Krievijas Eiropas daļas dienvidi arī kļuva par teritoriju, kur sākotnēji koncentrējās vislielākais skaits baznīcu, kuras cēla bizantiskajās formās¹⁴.

Bizantiskā stila pētniece J. Kiškinova izdala četrus posmus šī stila ietvaros. Pirmais ir saistāms ar 19. gs. 40. un 50. gadiem un atbilst romantisma uzplaukuma laikam. Pētniece to nosauc par agrīno, slēpto posmu. Šajā periodā bizantiskās baznīcas tiek celtas lielākoties Pēterburgā un Maskavā. Tiek aizgūtas arhitektūras formas no krievu, romāņu, Aizkaukāza tautu agrinās kristietības ēkām, tiek pielietotas klasicistiskas kompozīciju shēmas un krusta kupola risinājumi. Bazilikveida risinājumu izmanto daudz retāk. No bizantiskās arhitektūras tiek aizgūti kompaktie apjomi, pussfēriski kupoli, platas kupolu pamatnes

ar arkatūru joslām, sapāroti arkveida logi u. c. Visi šie paņēmieni parādās arī nākamajos bizantiskā stila posmos¹⁵.

Otrais periods saistās jau ar historisma virzienu un aizsākās 19. gs. 60. gados. Šajā laikā bizantisko formu baznīcas tiek celtas ārpus galvaspilsētām, lielākoties vietās, kas saistītas ar Krievzemes kristietības pieņemšanu vai citiem nozīmīgiem notikumiem. Tās ir Sevastopole, Kijeva, Tbilisi u. c. Šajā posmā bizantiskais stils vairs nenodarbojas ar nacionālā stila meklējumiem, un svarīga kļūst izmantoto paraugu atpazīstamība. No bizantiskās mākslas tiek aizgūtas ne tikai dekoratīvās detaļas, bet arī plānojums, apjoma — telpiskās kompozīcijas, proporcionālie risinājumi. Arvien svarīgāki kļūst Gruzijas un Armēnijas paraugi. Blakus krusta kupola un bazilikveida ēkām parādās dievnamu vai to projekti, kam izmantots krustveida, oktagonāls, kvadrātisks vai centrisks plānojums četrļapa formā. 19. gs. 60. gados nostiprinājās dekoratīvo elementu komplekss, kas ietvēra svītraino mūrējumu¹⁶, kolonnu kapiteļus, ornamentu raksturu utt. Jebkurš plānojuma risinājuma vai detaļas izmantojums tika pamatots ar atsauci uz senajām ēkām, lielākoties atskatoties uz Bizantijas arhitektūras mantojuma vidusposmu. Zvanu torņi bija vai nu nelieli, vai to nebija vispār. Austrumu fasādē tika izbūvēta tikai viena apsīda. Šī posma ēkām raksturīgs viens kupols, zemas, platas kupolu pamatnes, zemi kupoli. 19. gs. 60. gados celto dievnamu vidū ir arī tādi, kuru autori saglabā uzticību iepriekšējā perioda stilistikai, un reizēm, ilgstošas būvniecības gaitā, šīs ēkas tiek papildinātas jau ar nākamā posma paņēmieniem¹⁷.

Trešais periods ir attiecināms uz 19. gs. 70. gadiem–90. gadu vidū un norisinās historisma virziena ietvaros. Šo posmu var nosaukt par bizantiskā stila uzplaukuma laiku, jo šajā stilā ceļ daudz dievnamu un paplašinās arī to izplatības ģeogrāfiskais areāls. Nozīmīgs skaits ēku tiek uzbūvētas valsts nomalēs, īpaši pie dienvidu un rietumu robe-

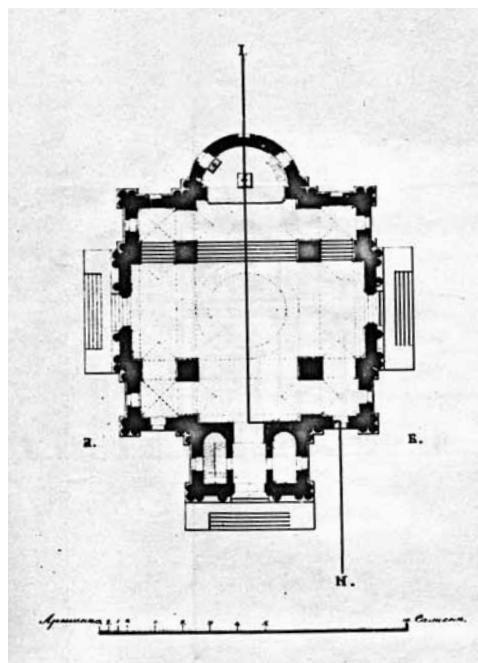
žām. Tie bija reģioni, kuros vajadzēja īpaši pasvītrot Krievijas impērijas nesatricināmību. Baznīcas bizantiskajās formās cēla visā valsts teritorijā, tomēr vēl vairāk pierobežas rajonos un dienvidos. Trešā posma dievnamiem atkal sāka izmantot pieckupolu kompozīcijas, kas ieguva daudzveidīgus risinājumus. Kupoli varēja būt slaidi, ar vieglām pamatnēm, vai arī smagnēji, monumentāli, tiešāk orientēti uz viduslaiku paraugiem. Tapa arī daudzkupolu baznīcas. Reizēm pieckupolu sistēma tika savienota ar centrisko plānojumu četrlapja formā. Mainījās zvanu torņu risinājums, tie kļuva augstāki, reizēm brīvastāvoši, bet biežāk tie pieslēdzās dievnama pamatapjomam vai savienojās ar to caur priekštelpu. Par gandrīz obligātu elementu kļuva sakristeja, kas puslokā ietvēra altāra apsidu. Centrālo kupolu pamatnes reizēm ieguva divas logu rindas, palielinājās arī logailu skaits. Kupolu pamatnes sašaurinājās, paši kupoli ieguva uz augšu izstieptu formu, ārējie baznīcu apjomi — sīku dalījumu. Arhitektoniski telpiskās kompozīcijas kļuva sarežģītākas, ar daudzveidīgu apjomu apvienojumu. Paplašinājās ietekmes avotu klāsts. Pastiprināta uzmanība tika veltīta zemkupola telpas vienotībai. Plānojumi ar līklīnijas kontūru kļuva līdzīgi daudzlapu rozetēm, ovāliem vai rombiem. Radās arī daudzveidīgāki konstruktīvie risinājumi. Dekoratīvo elementu pielietojumā saskatāma šī laika historisma virzienam raksturīgā tendence vienā fasādē savienot dažādu stilu motīvus. Dekoratīvie elementi klāja dievnamu sienas, kupolu pamatnes un pat kupolus, aizgūstot motīvus gan no senkrievu, renesanses, Balkānu, gan klasicistiskiem paraugiem, zaudējot tīro bizantisko raksturu, kāds bija 19. gs. 60. gados. Kopumā trešā perioda dievnamus var saukt par eklektiskiem tieši dažādu stilu arhitektūras formu sajaukuma nozīmē. Arī šajā posmā ir ēkas, kurās redzamas iepriekšējā perioda tendences, taču tās vairāk celtas lauku teritorijās¹⁸.

Ceturtais posms, kas aptver laikposmu no 19. gs. 90. gadu otrās puses līdz 20. gs.

otrajam gadu desmitam, saistās jau ar jūgendstila periodu. Ēkas atkal tiek celtas arī galvaspilsētās, neizslēdzot citus reģionus. Šajā posmā apjoma un telpiskās kompozīcijas kļūst plastiskākas un viengabalainākas, balstās uzsvērti palielinātās masu attiecībās. Lieto vienkāršākus un noteiktākus plānojumus, netiek izmantots tik pārmērīgi daudz dekoratīvo elementu — tie fasādi neklāj pilnībā, bet veido tādus kā sablīvējumus. Par galveno iedvesmas avotu kļūst agrīnā, īpaši 6. gs. Bizantijas arhitektūra, pieaug bazilikas kompozīciju loma, priekšroka tiek dota pazeminātiem kupoliem, zemām kupolu pamatnēm un nelieliem zvanu torņiem¹⁹.

Kaut arī katrā bizantiešu stila posmā izvēlēti atšķirīgi ietekmju avoti, šiem periodiem ir arī kopīgas iezīmes. Tā pirmo un trešo posmu vieno dažādu stilu aizgūšanas pārpilnība, savukārt otro un ceturto — radošā pieeja bizantiskās arhitektūras sasniegumu izmantošanā²⁰.

Tā kā K. Tons pārstāvēja caram tīkamo un viņa atbalstīto arhitektūras virzienu un viņa nacionālā stila meklējumi saistījās ar oficiālo varu, arhitekta daiļradei radās daudz pretinieku gan laikabiedru vidū, gan vēlāk. K. Tona pārstāvētajam oficiālajam stilam opozīcijā esošie arhitekti aizsāka krievu stila virzienu, kura ietvaros meklēja nacionālo stilu, taču, atšķirībā no K. Tona, viņi centās atbrīvoties no akadēmisma un klasicisma ietekmēm, koncentrējoties uz nacionālo formu izmantošanu, liekot uzsvaru uz tautiskumu. Ornamenti, zemnieku sadzīves priekšmetu rotājumu motīvi, koks kā tautas celtniecības materiāls kļuva par krievu stila simbolu. Koka izmantošana nebija tik plaši iespējama, tāpēc atcerējās senās mūra arhitektūras formas. Tika izvēlēti tādu periodu pieminekļi un motīvi, kur tautiskums parādījās vistiešākajā veidā. Krievu stila veidošanās laiks attiecināms uz 19. gs. 40. gadu beigām, bet uzplaukumu tas piedzīvoja 19. gs. 60.–70. gados²¹. Viens no svarīgākajiem principiem, kam sekoja šī stila arhitekti, bija atteikšanās no tiešas seno

2.–4. att.
Daugavpils
Sv. Aleksandra Ņevska
pareizticīgo katedrāles
projektu kopijas.
Katedrāle 20. gs.
pirmajā pusē. (Valsts
kultūras pieminekļu
aizsardzības
inspekcijas Pieminekļu
dokumentācijas
centrs)

arhitektūras formu atkārtošanas. Arhitekti brīvi izstrādāja viduslaiku Krievijas arhitektūras tēmas un motīvus, interpretēja siluetus, pastiprināja daudzkrāsainību, izmantojot krāsaino ķieģeli, krāsainus stikļņus un gleznainus, kā arī rotāja fasādes ar sarežģītu un rūpīgi izpildītu dekoru. Šī perioda arhitektiem izdevās pietiekami korekti apvienot jaunus konstrukciju telpiskos risinājumus ar viduslaiku formu valodu²².

Pievērsoties Latvijas pareizticīgo baznīcu arhitektūrai, jāatzīst, ka vienīgā dievnama ēka, kuru varētu pieskaitīt krievu–bizantiešu stilam, ir šobrīd zudusī Daugavpils Sv. Aleksandra Ņevska pareizticīgo katedrāle (2.–4. att.), kas celta laikposmā no 1856. līdz 1864. g. pēc arhitekta Ivana Tamanska un

5. att.

Cēsu pareizticīgo baznīca. 2005

6. att. Galgauskas pareizticīgo baznīca. (Valsts kultūras pieminekļu aizsardzības inspekcijas Pieminekļu dokumentācijas centrs.) 1928

7. att. Rīgas Kristus piedzimšanas
pareizticīgo katedrāle. 2005

8. att. Rīgas Vissvētās Dievmātes
patvēruma pareizticīgo baznīca. 2008

inženiera Perebaskina 1843. g. apstiprinātā projekta.

Daugavpils 19. gs. pirmajā pusē strauji attīstījās, pateicoties Daugavpils cietoksnim un Krievijas armijas daļu klātbūtnē pilsētā. Kaut arī 1833. g. cietoksnis tika iesvētīts un pamazām tā celtnieki pameta pilsētu, tā turpināja augt un attīstīties. Iedzīvotāju skaits Daugavpilī laikposmā no 1825. līdz 1860. g. pieauga astoņas reizes. Tas bija arī laiks, kad tika apbūvēta tā sauktā Jaunā priekšpilsēta, kuras centrālajā laukumā tika uzcelta Sv. Aleksandra Ņevska pareizticīgo katedrāle. 19. gs. 60. gadu sākumā Daugavpils kļuva arī par ievērojamu dzelzceļa mezglu, tika izbūvēta Sanktpēterburgas–Varšavas dzelzceļa līnija, kā arī Rīgas–Daugavpils dzelzceļš²³. Tā kā Daugavpils atradās Krievijas impērijas pierobežā, acīmredzot šeit bija nepieciešama dievnama ēka, kura paustu Krievijas impērijas varenību, un šim mērķim lieti noderēja krievu–bizantiešu stils. Arī ēkas projektēšanas laiks sakrīt ar Krievijā tolaik valdošo noskaņojumu un labi ieredzēto arhitektūras virzienu.

Deviņpadsmitā gs. 30. gadu beigās Krievijā tika izdoti K. Tona paraugprojektu albumi, visticamāk, tie izmantoti arī Daugavpils Sv. Aleksandra Ņevska katedrāles projekta izstrādē, jo tajā var saskatīt virkni elementu, kas redzami arī K. Tona projektētajās baznīcās. Daugavpils baznīcas zvanu tornis, kas izvietots virs priekštelpas, un tā risinājums, kā arī neistās velvsienas forma un dievnama kupolu forma līdzīga K. Tona projektētajai Sv. Katrīnas pareizticīgo baznīcai Sanktpēterburgā (projektēta 1830. g., celta 1831.–1837. g.). Savukārt dievnama kubiskais apjoms, pieci kupoli virs tā, viena apsīda, noteikts ordera formu traktējums, kā arī plānojums un atsevišķi dekoratīvie elementi risināti līdzīgi Sanktpēterburgas Dievmātes pasludināšanas baznīcai, kuru 1842. g. projektējis K. Tons (celta 1844.–1849. g.). Kaut arī ēkas risinājumu ir ietekmējis K. Tona daiļrade, Daugavpils baznīca tomēr uzskatāma par provinciālu viņa paraugu versiju. Ēkas arhitektoniski telpiskais risinājums veido tādas kā divas daļas — pamata kubu, kam raksturīgi klasiskā ordera elementi, un virs tā krievu–bizantiešu stilam raksturīgo ēkas noslēgumu²⁴.

Līdz mūsdienām šis Latvijas teritorijā vienīgais krievu–bizantiešu stila paraugs diemžēl nav saglabājies. 1961. g., pretēji ticīgo protestiem, katedrāle draudzei tika atņemta un slēgta, un, kaut arī bija radusies doma, ka dievnamu varētu pārveidot par sabiedrisku ēku, tas nenotika, un 1969. g. katedrāli uzspridzinot iznīcināja²⁵. 2003. g. vietā, kur reiz atradās katedrāle, tika iesvētīta jaunuzceltā kapela — memoriālais objekts pēc arhitektes Ludmilas Kļešņinas projekta.

Cēsu un Galgauskas pareizticīgo baznīcu ēkas (5., 6. att.), kas celtas 19. gs. 40.–60. gados, gan pēc datējuma, gan arhitektoniskā risinājuma, iespējams, varētu uzskatīt par krievu–bizantiešu stila provinciālu, vienkāršotu variantu, kaut arī tām trūkst K. Tona pareizticīgo baznīcu ēkām raksturīgā risinājuma. Tomēr zināmas atsauces šajās dievnamu ēkās var saskatīt.

Raksta sākumā minētās Rīgas un Liepājas baznīcas pēc sava arhitektoniski telpiskā risinājuma vairāk atbilst bizantiskā un krievu stila ēkām.

Tā arhitekta R. A. Pflūga projektētās Rīgas Kristus piedzimšanas (1876–1884) (7. att.) un Rīgas Vissvētās Dievmātes patvēruma (1876–1879) (8. att.) baznīcās izmantotas bizantiskās formas. Kaut arī dievnamu projektēšanas laikā Latvijā bija novērojamas rusifikācijas tendences, pietiekami spēcīgi bija saglabājusies arī vācu muižnieku ietekme, tādēļ bija vairāk piemērots pastāvošajai situācijai bizantiskais, nevis krievu stils, kas arī šajā laikā tiek plaši izmantots pareizticīgo dievnamu būvniecībā Krievijā. Eiropēiski orientētajai pilsētai bizantiskā varianta izvēle bija tuvāka par krievu mākslas paraugiem. Rīgas Kristus piedzimšanas pareizticīgo katedrāle ir spilgts bizantiskā stila trešā posma paraugs. Plānojumā centriskajai lūgšanu telpai, kurai izvēlēta četrslāpim tuva forma, pieslēdzas priekštelpa, kas savieno ēkas pamatapjomu ar zvanu torni (tādējādi plānojumā veidojot trīslāpim tuvu lūgšanu telpas formu). Šāds risinājums bija visai bieži sastopams Krievijas bizantiskā stila ēku būvniecībā, un, sākot ar 19. gs. 70. gadiem, to sāka apvienot ar piekupuļu kompozīcijām, kā tas ir arī Rīgas dievnamam. Arī komplicētā plānojuma struktūra, viena altāra apsīda ar to ietverošo sakristeju, ārējo apjomu pietiekami sīkais dalījums, visai bagātīgais dekoratīvo elementu pielietojums, kā arī kupolu pamatnēs izbūvētās divas logailu rindas atbilst jau iepriekš uzskaitītajām bizantiskā stila trešā posma dievnamu ēkām raksturīgajām pazīmēm. Nedrīkst aizmirst arī trešajam bizantiskā stila posmam raksturīgo tendenci celt šādas dievnamu ēkas, lai pasvītrotu Krievijas impērijas nesatricināmību.

Jāpiebilst gan, ka R. A. Pflūgs zvanu torņu risinājumā tomēr vēl atskatījās uz Krievijā 19. gs. 60. gados valdošajām tendencēm būvēt nelielus torņus, vai necelt tos vispār. Kristus piedzimšanas katedrālei sākotnējā projekta variantā nebija paredzēts zvanu tornis,

tas tika piebūvēts tikai tāpēc, ka laikā, kad dievnama būvniecība bija gandrīz pabeigta, imperators Aleksandrs II ar ģimeni uzdāvināja katedrālei 12 (citur 15) zvanus, tāpēc arhitekts izstrādāja atsevišķu torņa projektu²⁶. R. A. Pflūga projektētajai Vissvētās Dievmātes patvēruma pareizticīgo baznīcai zvanu tornis vairāk līdzinās zvanu telpai, kas izbūvēta virs ieejas ēkā un saplūst ar dievnama ēkas pamatapjomu.

Vissvētās Dievmātes patvēruma pareizticīgo baznīcas risinājums kaut arī tuvs Kristus piedzimšanas katedrālei, tomēr ir lakoniskāks, plānojumam izmantota krusta forma, ēku vainagojošais centrālais kupols veidots izteiksmīgās formās, bet četri stūru kupoli būvēti pavisam nelieli, arī dekoratīvo elementu izmantojums šeit pieticīgāks.

Rīgas Svētās Trīsvienības (Trijādības) pareizticīgo katedrāle (1902–1907) (9. att.)

9. att. Rīgas Svētās Trīsvienības (Trijādības) pareizticīgo katedrāle. 2012

celta laikā, kad Latvijā par valdošo stilu bija kļuvis jūgendstils. Tā kā arhitekts K. Pēkšēns bija spilgts nacionālā romantisma pārstāvis, dievnama risinājumā var saskatīt gan bizantiskā stila, gan jūgendstila iezīmes. Šī ēka pieskaitāma bizantiskā stila ceturtajam posmam. Kaut arī dievnama plānojums, kupolu pamatnes ar logailām, kam ir pusaploces noslēgums, fasāžu risinājums un dekoratīvie elementi tuvi bizantiskajam stilam, tomēr kupolu forma, piem., nav pussfēriska, kā tas bija raksturīgs bizantiskā stila ēkām, tie risināti gan ķiveres, gan sīpolveida formā.

Arhitekts Vladimirs Deduņiks 1914. g. izstrādāja projektu Rīgas Kristus Apskaidrošanās draudzei, kura bija paredzējusi koka baznīcas vietā celt lielāku mūra dievnamu. Pirmais pasaules karš izjauca šo nodomu, un dievnams netika realizēts²⁷. V. Deduņiks bija iecerējis dievnamu kā bizantiskā stila krusta

10. att. Liepājas Sv. Nikolaja Jūras pareizticīgo katedrāle. 2005

Publikācijā izmantoti autores foto

kupola ēku ar centrisku lūgšanu telpu, kurai pieslēdzas šaura priekštelpa un zvanu torņa apjoms. Šī ēka būtu bijis vēl viens bizantiskā stila vēlinā perioda paraugs Latvijas pareizticīgo dievnamu arhitektūrā.

Savukārt Liepājas Sv. Nikolaja Jūras katedrālē (1900–1903) (10. att.), skaidri saskatāmas krievu stila iezīmes. Šīs katedrāles arhitekta V. Kosjakova projektētā Vissvētās Dievmātes atdusas pareizticīgo baznīca Sanktpēterburgā ir tipisks krievu stila paraugs. Tā kā Liepājas dievnams tika celts karaostā, kur mitinājās Krievijas armija, arī šeit acīmredzot bija nepieciešams dievnams, kura arhitektūra būtu tuvāka Krievijā valdošajām tendencēm un krievu tautības kareivjiem.

Deviņpadsmitajā gadsimtā, īpaši Vidzemē un arī Kurzemē, latviešu zemnieki masveidā pārgāja pareizticībā, tādēļ kļuva aktuāls baznīcu celtniecības jautājums. Vairāk kā puse Latvijas pareizticīgo baznīcu, kas saglabājušās līdz mūsdienām, celtas gadsimta otrajā pusē. Latgalē tie ir tikai kādi 40, Kurzemē un Zemgalē aptuveni 70, bet Vidzemē tie ir pat vairāk kā 80 procenti. Un kaut arī tolaik Krievijā valdošie bija bizantiskais un krievu stils, Latvijas teritorijā, īpaši ārpus pilsētām ir maz ēku, kuras būtu uzskatāmas par tīra stila paraugiem. Latgalē, kur bija pārsvarā krievu draudzes, var ieraudzīt elementus, kas patipināti no krievu stila paraugiem, tomēr citviet Latvijā arhitekti biežāk izstrādāja tādus baznīcu ēku projektus, kuriem raksturīgs garenvirzienā izstiepts plānojums, piramidāls zvanu tornis virs ieejas ēkā, viens vai pieci kupoli virs ēkas centrālā apjoma un visai atturīgs dekoratīvo elementu izmantojums. Dievnamu celtniecībā bieži lika lietā laukakmeni un sarkano ķieģeli, tātad vietējos materiālus. Tā veidojās Latvijas un Igaunijas (bijušās Vidzemes guberņas daļa) teritorijai raksturīgais pareizticīgo dievnamu tips, kurā vien atsevišķās detaļās saskatāmas atsauces uz tolaik Krievijā valdošajiem stiliem. Tā kā lielākā daļa jaunuzcelto dievnamu bija paredzēta latviešu un igauņu zemniekiem, acīmredzot

bija nepieciešams dievnamus celt viņiem uz tveramās formās, un Krievijas impērijas nesatricināmības apliecināšana ar bizantiskajām un senkrievu arhitektūras formām tiem nebūtu pieņemama. Tādēļ konsekvents bizantisko formu izmantojums Latvijā redzams tikai lielākajās pilsētās un atsevišķās pareizticīgo baznīcu ēkās.

Avoti un piezīmes

- ¹ Славина Т. А. *Константин Тон*. Москва: Стройиздат, 1989. 224 стр.; Кириченко Е. И. *Русская архитектура 1830–1910-х годов*. Москва: Искусство, 1982. 400 стр.
- ² Кишкинова Е. М. „Византийское возрождение” в архитектуре России. Середина XIX–начало XX века. Санкт-Петербург: Искусство–СПБ, 2007. 255 стр.
- ³ Bruģis D. *Historisma pils Latvijā*. Rīga: Preses nams, 1996. 207 lpp.
- ⁴ Zilgalvis J. Kultūrvēsturiskā situācija Latvijā 19. gadsimta otrajā pusē un pareizticīgo kulta ēku celtniecība. *Latvijas Vēstures Institūta Žurnāls*. 1994. 2: 40–52; Gavriļins A. Latvijas pareizticīgo dievnamu būvēstures pamatposmi. Grām.: *Man jau un tev tikai (piecdesmit)*. Rīga: Mantojums, 2002. 11.–25. lpp.
- ⁵ Krastiņš J., Strautmanis I., Dripe J. *Latvijas arhitektūra no senatnes līdz mūsdienām*. Rīga: Baltika, 1998. 312 lpp.; Krastiņš J. *Rīgas arhitektūras stili*. Rīga: Jumava, 2005. 240 lpp.; *Rīgas dievnamu. Arhitektūra un māksla*. Rīga: Zinātne, Mantojums, 2007. 748 lpp.
- ⁶ Gavriļins A. Latvijas pareizticīgo dievnamu būvēstures pamatposmi. Rīga: Mantojums, 2002. 11.–25. lpp.; Kaminska R., Bistere A. *Sakrālās arhitektūras un mākslas mantojums Daugavpils rajonā*. Rīga: Neputns, 2006. 296 lpp.; Tīpāne A. *Kurzemes un Zemgales dievnamu arhitektūra*. Promocijas darbs. Rīga, 2009; Kalnačs J. *Sakrālās arhitektūras un mākslas mantojums Valmieras rajonā*. Rīga: Neputns, 2010. 256 lpp.
- ⁷ *История русской архитектуры*. Санкт-Петербург: Стройиздат, 1994. 600 стр.
- ⁸ Кишкинова Е. М. «Византийское возрождение» в архитектуре России. Середина XIX–начало XX века. 255 стр.
- ⁹ Тон К.А. *Проекты церквей, сочиненные архитектором Е. И. В. Профессором архитектуры имп. Академии художеств и членом разных иностранных академий Константином Тоном*. Санкт-Петербург, 1838.

- ¹⁰ *История русской архитектуры*. 600 стр.
- ¹¹ Кириченко Е. И. *Русская архитектура 1830–1910-х годов*. Москва: Искусство, 1982. 400 стр.
- ¹² *История русской архитектуры*. 600 стр.
- ¹³ Turpat.
- ¹⁴ Кишкинова Е. М. „Византийское возрождение” в архитектуре России. Середина XIX–начало XX века. 255 стр.
- ¹⁵ Turpat.
- ¹⁶ Lai panāktu šo efektu, dievnama sienas mūrētas, mijot dažādu krāsu ķieģeļus vai ķieģeļu joslas ar cementa plātnītēm u. tml.
- ¹⁷ Кишкинова Е. М. „Византийское возрождение” в архитектуре России. Середина XIX–начало XX века. 255 стр.
- ¹⁸ Turpat.
- ¹⁹ Turpat.
- ²⁰ Turpat.
- ²¹ Кириченко Е. И. *Русская архитектура 1830–1910-х годов*. Москва: Искусство, 1982. 400 стр.
- ²² *История русской архитектуры*. 600 стр.
- ²³ Zandbergs A. *Daugavpils vēsturiskā centra pirmsprojekta izpēte*. Rīga, 1982. 152 lpp.
- ²⁴ Клешнина Л. Храм-часовня Св. Александра Невского в Даугавпилсе. В кн.: *Православие в Латвии*. N5. Рига: Филокалия, 2006. 144 стр.
- ²⁵ Turpat.
- ²⁶ *Rīgas dievnamī. Arhitektūra un māksla*. Rīga: Zinātne, Mantojums, 2007. 748 lpp.
- ²⁷ Turpat.

SEARCH FOR BYZANTINE ARCHITECTURAL FORMS IN LATVIAN ORTHODOX CHURCH ARCHITECTURE IN THE LATE 19TH CENTURY — EARLY 20TH CENTURY

Anita Bistere

Summary

Key words: *Orthodox Church, architecture, Russian-Byzantine style, Byzantine style*

In the 1820s–1830s, the period of historicism (eclecticism) started in Russian architecture, within which architects looked back also to Byzantine art heritage. Thus, Orthodox Church architecture saw the incoming of Russian–Byzantine style created by Konstantin Ton (second quarter of the 19th century), but later — Byzantine or Neo-Byzantine style, traces of which are still encountered in church architecture of *art nouveau* period in early 20th century. Since in the 19th century Latvia was incorporated in the Russian Empire, similar tendencies in Orthodox Church architecture are seen also here; although samples of Russian–Byzantine and Byzantine styles are scarce, they allow making conclusions about the influence of Russian architecture. In Russia investigation and publications of this period’s architecture started only in the 1970s. Tatiana Slavina and Evgeniya Kirichenko should be mentioned among the most popular authors having turned to Russian–Byzantine style and to the creative activity of architect Konstantin Ton. Also authors such as Elena Borisova, Andrey Ikonnikov and others have turned to Byzantine style in their publications. Gradually the reservedly negative attitude towards the late 19th century architectural heritage changed, and in the publications of the 1980s and 1990s that were dedicated to the creative activity of particular architects or common problems of this period’s architecture, Byzantine monuments acquire more deliberative and objective evaluation.